

Éles Csaba

Garibaldi alakjának és harcának emlékműve a magyar irodalomban

Garibaldi alakjának és harcának ábrázolását vizsgálva, az összekötő kapocs az olasz és a magyar irodalom között Cesare Abba. Az a lényegében (tehát maradandóságát tekintve) „egykönyves” szerző, aki máig tanulmányozott munkáját egészen fiatalon, a „nagybetűs” történelem közvetlen közelében és tevékeny katonájaként – nota bene: „a marsalai ezer” egyikeként – írta meg. Naplószerű krónikájának történelmi hitelességét és forrásértékét a szakemberek osztatlanul és lényegében maradéktalanul elismerik.¹

A kézirat kiadását azonban – és a szerző közszolgálati karrierjét – a kiváló költő (és egyetemi tanár) Carducci azért támogatta olyan lelkesen 1880-ban, mert a friss hangvételű munka esztétikai értékeket és irodalomtörténeti jelentőségű epizódokat-utalásokat is hordoz. Gondolok itt Cesare Abba írói beállítódásának mesterkéletlen, tiszta vénájú népiségére, nyelvezetének üdeségére és eredeti ízeire. Ám különösen néhány méltóságteljesen emelkedett és emlékezetes esemény megfestésére, különböző hírneves egyéniségek és anonim alakok portréjának megrajzolására.²

A történelmi horderejű eseménysorozat mindennapjainak ábrázolása mellett Cesare Abba könyve két ötletet kínált Fűsi Józsefnek, aki előszót is írt magyar kiadásához. Az egyik a naplószerű krónika, mint a személyes hangvételre följosító műfaji keret. A másik egy olyan mobilis figura fölvilantása, akibe Fűsi József írói énje belebújhatott.

A milánói Missori parancsnoksága alatt szolgálatot teljesítő felderítők (az író is az volt) közül – előljárójukon kívül – kettőt világított meg Abba. Az egyik Nullo. A „másik, egyszerű felderítőnek komor és jóságos az arca, ő a zászlóalj legidősebb katonája. Tán negyven éves. Nuvolarinak hívják, Mantovából való gazdag paraszt, aki ugyancsak összeesküdött és harcolt; a cromwelli idők szerény és állhatatos puritán típusa.”³

Ő az a Nuvolari nevű kapitány, aki kiöregedett hadfiként feleségével visszavonult a Szardínia északi partjainál fekvő La Maddalena kicsiny szigetére, a Caprerán élő Garibaldi tábornok tőszomszédságába. Nuvolari nemcsak társa lehetett a „homéroszi hérosz” utolsó éveinek, hanem hiteles szavú tanúja is a Garibaldi halálát (1882. június 2.), majd temetését (június 8.) követő órák és napok izgatott történéseinek, nyüzsgő jövés-menéseinek.⁴ Amit akkor látott és hallott, érzett és gondolt, azt írta meg nyolc részből álló, visszaemlékezésekkel átszőtt naplójában. Ez a fiktív „diario” Fűsi József: *Búcsúszom, Garibaldi* című, 1961-ben megjelent regénye. Egy tervezett és sajnos meg nem valósult Garibaldi-trilógia első és egyetlen opusza. Munkacímén *A temetés*, amelyet – a szerző szándéka szerint – még *Az utazás* és *Az örökség* követett volna a későbbiekben.

Fűsi József – családi nevén: Horváth – 1909-ben született Hajmáskéren és 1960-ban hunyt el Budapesten. Az Eötvös Kollégium tagjaként Horváth Jánost mondhatta profeszszorának. 1936-tól – a folyóirat fennállásáig – a *Szép Szó*, s ilyenformán József Attila

közeli munkatársaként is tevékenykedett. 1935 és 1945 között a budapesti olasz középiskola tanára, majd 1947-ig megbízott igazgatója. Ezt követően egy évig a Vígszínház dramaturgjaként dolgozott. Az *aszódi diák* címmel írt és bemutatott (1953) Petőfi-dramájáért József Attila-díjjal tüntették ki (1954). Műfaji sokarcúságát bizonyítja, hogy irodalmi pályáját egy szociográfiával (*Búcsú Lágymányostól*, 1936) és később egy regénnyel (*Szárnyas farkasok*, 1943) kezdte.

Füsi legnagyobb szellemi szerelmének az olasz irodalom és művészet, Itália kultúrája és történelme bizonyult. Különösen néhány kiemelkedő képviselője: Dante és Boccaccio, Leonardo és Cellini, végül Garibaldi okán. A *Dekameron* szerzőjéhez műfordítással és egyik novellájából írt zenés darabjával (*A certardói vásár*, 1953); a reneszánsz „egyetemes emberéhez” monográfiával (*Leonardo da Vinci*, 1952); minden idők leghíresebb ötvösművészehez – miként Goethe német nyelvterületen – megint csak műfordítással (*Benvenuto Cellini Mester élete, amiképpen ő maga megírta Firenzében*, 1944) kapcsolódott. Boccacción és Cellinin kívül Lampedusa *A párdúc* című regényét, Pirandello drámáit és novelláit is lefordította. Nem ok nélkül írta róla tehát Németh László: „Senkit sem ismertem, akinek ennyire az olasz volt a választott népe.”⁵

Füsi József azonban irodalmi munkássága fő célkitűzésének a Garibaldival foglalkozó regénytrilógia megírását tekintette. Tudatos tervszerűséggel készült erre az önként vállalt komoly kihívásra. Miután megkapta 90 napra érvényes kint-tartózkodási engedélyét, 1958. január 4-én vonattal elindult Itáliába. Pontosabban először Pietro nevű barátjához, aki Ravenna közelében, egy Alfonsine nevű kicsiny helységben lakott. „Húsz éve nem jártam Olaszországban, húsz éven át vágyakoztam vissza »második hazámba«, húsz éven át nem sikerült. Az »ürügy«, amivel megyek és mehetek – nagyon is igaz: négy éve gyűjtöm Garibaldi-életrajzomhoz az anyagot, de képtelenség leírni olyan tájakat, városokat, amelyek mind megvannak, és olyanok, mint akkor voltak, amikor Garibaldi történelmi szerepének színpadává lettek – még Carthagóról sem lehetett úgy írni, hogy Flaubert legalább a romjait ne lássa –, Garibaldi, térben és időben, itt élt a szomszédban, nagyapám még az élő Garibaldiról tudott – tizennyolc éves ifjú legény volt, amikor Garibaldi 1882-ben Caprerán meghalt.”⁶

Írónk vonatfülkéje – éppen indulóban Velence felé – Triesztben teljesen megtelt különböző társadalmi állású utasokkal: nőkkel és férfiakkal, gyerekekkel és felnőttekkel. Volt köztük az akkor már Jugoszláviához tartozó Fiume és Bologna között ingázó kőbányász, vagy például egy asszony, a trieszti szerszám-nagykereskedés vezetője. Közülük csak a szardíniai Duselo faluban tanító Tranquillo vette magának a bátorságot, hogy megkérdezze tőle: hogyan jutott eszébe Garibaldiról írni? „Garibaldiról azért írok – kezdte magyarázatát egyre olaszosabb hévvel Füsi József –, mert beletartozik a történelmünkbe, népünk emlékezetében úgy él, mint aki nagy jót akart tenni vele; szabadságharcunk leverése után ő volt a mi reménységünk. Tehát bizonyos erkölcsi tartozást akarok leróni, amivel Garibaldi emlékének tartozunk. Tavaly, halála évfordulóján, országos ünnepséget tartottunk a tiszteletére, utcát neveztünk el róla. De ez kevés. Szeretném elmondani olvasóimnak, azoknak, akikben családi hagyományként él a Garibaldi-tisztelet, ki is volt ő, mit köszönhetünk neki. És ez csak az egyik ok. A másik az, hogy Garibaldi én nagy embernek tartom, s személy szerint is nagyon szeretem. Azoknak a nagy olaszoknak a sorába tartozik, akiket az olasz génusz százados képviselőiként ismertem fel. Nagy költők tartoznak ide, mint Dante; nagy művészek, mint Leonardo és Michelangelo; nagy tudósok, mint Galilei, nagy

politikusok, mint Machiavelli; nagy szabadgondolkozók, mint Giordano; nagy életművészek, mint Cellini; nagy komédiások, mint Goldoni és nagy hadvezérek, mint Garibaldi. Ezek egyúttal az olasz szellemnek tipikus képviselői is. Időben a legutolsó köztük Garibaldi, az olasz génusz utolsó fellobbanása.⁷

Füsi József olaszországi utazásából hadd emeljek ki egyetlen várost, s abból is egyetlen mozzanatot. Nevezetesen Sienát, közelebbről Szent Katalin szülőházát. „Bartolomeo urat rendkívül meglepi és meghatja, amikor elmondom, hogy fiatal koromban sokat foglalkoztam ezzel a különös teremtéssel, és sokat fordítottam is tőle. – Santa Caterinától Garibaldiig? – Igen, mert mindegyik tipikus képviselője az olasz alkatnak vagy szellemnek, ha úgy tetszik: *egy-egy szenvedély megszállottja*.”⁸

A bő három hónapos itáliai tanulmányút megformált és közzétett hozadéka először egy útirajz: *Tengeri szél* (1959) címmel – ebből idéztünk most. Másodszer a már említett regény: a *Búcsúszom, Garibaldi* (1961), posztumusz – első és eddig egyetlen – kiadásban.

Nem Garibaldiról szól, de Garibaldival hangsúlyosan kapcsolatos a már korábban, 1955-ben megjelent *Garibaldi dobosa*. Murányi-Kovács Endre vaskos könyve ifjúsági regény, így jóval közismertebb, mint Füsi József artistikus gondossággal megkomponált munkája. Végül Garibaldi egész, Dél-Amerika országait (Brazília, Uruguay és Argentína) is befolyásoló, forradalmár és szabadságharcos pályáján vezetni végig olvasóját Kovai Lőrinc 1982-ben megjelent műve, *Aki a napba néz* címmel.

Míg Füsi József fiktív naplójában Garibaldinak a nemzet Halottjaként, addig Murányi-Kovács Endre fordulatos regényében a nemzet Felszabadítójaként jut szerep. Igaz ugyanakkor, hogy Füsinél a halott hős betölti az egész művet; míg Murányi-Kovácsnál az „imádkozott diktátor” viszont csak a kötet utolsó fejezeteiben jelenik meg. Mielőtt a részletek összehasonlítására sor kerülne, mutassuk be röviden – Füsi Józsefhez hasonlóan – a *Garibaldi dobosa* és az *Aki a napba néz* szerzőit is.

Murányi-Kovács Endre 1908-ban született Budapesten, és ott is hunyt el hatvan éves korában. Különböző szakirányú felsőfokú tanulmányait Szegeden, Bécsben és Budapesten végezte. 1938-tól 1946-ig Franciaországban élt: az emigráció idején főleg cikkeket írt és lapot szerkesztett, tanított és mozgalmi tevékenységet folytatott. Itthoni munkakörei a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, a szegedi József Attila Tudományegyetem Francia Tanszékéhez, az Országos Széchenyi Könyvtárhoz, végül a *Műterem* és a *Magyarország* című periodikákhoz kötődtek. Fordított és írt: verseket és elbeszéléseket, irodalom- és művészettörténeti tanulmányokat, korrajzokat és meséket, de főleg regényeket: ifjaknak és felnőtteknek. Garibaldi mellett – Füsi Józsefhez hasonlóan – őt is megihlette Leonardo da Vinci, pontosabban a művész-tudós ifjúkora, *A firenzei varázsló* (1958) címmel.

Az orosz-lengyel származású Kovai Lőrinc (eredeti neve: Wawrzymiec Zakrzewski) 1912-ben született Szentpétervárott. Apja halála után anyját egy Kovai András nevű hadifogoly vette feleségül, majd a család 1920-ban Magyarországra költözött. Kovai Lőrinc a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen szerzett történelem-földrajz szakos diplomát 1938-ban. Tanított Ungváron és Nagykállóban; majd 1941-től a *Népszava* külső munkatársaként, 1945-től pedig a *Szabad Nép* alapító tagjaként dolgozott. 1948-tól szellemi szabadfoglalkozásuként tevékenykedett. Fordított, elbeszéléseket és főként regényeket írt, az utolsó előtti Garibaldiról. A címével – *Aki a napba néz* – kapcsolatban van is

egy talán nem jogosulatlan feltételezésünk. Kardos Tibor a Füsi-féle regény előszavában megemlíti, hogy Garibaldi a legnagyobb olasznak – és egyben intellektuális eszményképének – Galileit tartotta.⁹ Azt a Galileit, akit 1611-ben tagjai közé fogadott a római Hiúzok Akadémiája (Accademia dei Lincei, 1603). Ilyenformán nem véletlen, hogy a róla szóló regényes életrajzok egyikének a címe: *A hiúz a napba néz* (Száva István, 1962). A legnagyobbak a Napból, a fény fő forrásából is merítik erejüket, s ezt akarják a földön tovább sugározni. (Egyébként a Napisten-hitnek – miként azt az ősmagyarok is gyakorolták – helye van a vallások és kultuszok történetében is.)

Először azt vizsgáljuk meg, hogy íróink milyen embernek láttatták külső valójában Garibaldit. Majd a leírásokat összevetjük és kiegészítjük néhány olyan kortársának tanúvallomásával, akik szemtől-szemben láthatták a legendás szabadsághóstit. Az ifjú Garibaldi hajszíne – Kovai Lőrinc könyvében – előbb „kissé vöröses árnyalatú”, majd csak szimplán „vöröses”.¹⁰ Amikor férfikorába lépett, arca „nyílt” és „tisza, erős” lett.¹¹ A Marsalában partraszálló Garibaldinak – Murányi-Kovács Endre regényében – „válláig hulló haja” van; akinek „vörösinges, hatalmas alakjához” „kemény lábak” és „hatalmas mellkas” tartoznak; „hosszú szakállában” pedig „már csillogtak az ezüstös szálak”. Garibaldi szeme „mosolygós”, hangja „meleg, mély”.¹² Nuvolari kapitány – azaz Füsi József – emlékezetében már csak a lélek legmélyebb tükre és a szellem szócsöve bír jelentőséggel. Garibaldi „átható, tengerszín” szeme – milyen más szeme lehetne egy Nizzában született tengerésznek? – később bővebb asszociációkat is szült a könyv szerzőjében. „Nem nevetett rám, nem, hanem éppen szomorúan villant meg busa szemöldöke alatt az a tengerszín szem! (A capri kék barlang színe az ő szeméé, amely feketebarnára változik fennkölt dühében, és hideg szürkévé fagy, amikor nem szól semmit, csak néz, és az ember keresi a fát, amire felakassza magát, csak vegyék le róla ezt a tekintetet!) Most ez a szürke szem nézett rám a fürdőszoba homályában; odakint, hallottam, zörögtek a fák, ő üzent a méla és néha erélyes, megsuhanó hanggal: Hát te is elhagytál engem?...”¹³

Garibaldi orgánusról már korábban és bővebben is írt a szerző. Egy ember – egy igazi vezér és igazi politikus! – jellemének szilárdságáról, lelki kiegyensúlyozottságáról, önbizalmáról, erélyességéről, egyenességéről, küldetésének bizonyosságáról igen sokat sejtet és árul is el – a jelentéstartalmán túl – szavainak zenéje, mondatainak szerkezete, szónoki beszédeinek fölépítése és ritmusa. „Soha nem kiabált. Hangos szót nem hallottam tőle. Még mikor valami erkélyről beszédet mondott, akkor sem kiabált. Olyan tisztán zengő bariton hangja volt, hogy például amikor a palermói királyi palota terén ezreknek beszélt, s oly sűrűn szorongtunk a téren, mintha mákkal szórták volna be a teret, akkor is, ott is, szinte halkán beszélt, de hangja zengett, és elhallatszott a legtávolabbi szegletkőig, ahol öreg anyó tartotta füle mögé begörbített tenyerét, hogy hallja, és hallotta, láttam, mosolygott és bólintgatott rá.”¹⁴

Malwida von Meysenbug 1854-ben, emigráns forradalmárok körében találkozott Garibaldival Londonban. „Nem volt szép, de megnyerő, jóságos szeméből szelíd tekintet áradt. Beszéde friss, élénk, kedves, közvetlen, mint egész egyénisége. Szavait költői fuvallat lengte át, amikor dél-amerikai élményeiről mesélt, ottani gerillaharcairól, meg arról, hogyan aludt övéivel a csillagos ég alatt, s hogyan küzdött ott még ősi nemes párharcban ember ember ellen. Mintha Homérosz egy hőst hallottuk volna...”¹⁵

1867 szeptember elején tartották Genfben azt a békekongresszust, amelynek ünnepélyes megnyitását Garibaldi is részt vett. Azokban az időkben a Dosztojevszkij-házaspár

szintén Genfben tartózkodott. „Nagy fontosságot tulajdonítottak megérkezésének – emlékezett vissza később a gyorsírással készült korabeli jegyzetei alapján dolgozó Anna Dosztojevszkaja, s a város pompás fogadtatásban részesítette. Mi is kimentünk a Mont-Blanc utcára, amelyen végig kellett mennie a vasútállomásról a kongresszus épülete felé haladva. Zöld gallyakkal és zászlókkal díszítették föl a házakat, s nagy tömeg állt az úton. Garibaldi jellegzetes öltözetében, nyitott kocsiban állva vonult be a városba, és sapkájával integetett az éljenző tömegnek. Sikerült közelről látnunk Garibaldit, s a férjem úgy találta, hogy *az olasz hősnek rendkívül megnyerő az arca és jóságos a mosolya.*”¹⁶

Éppen Malwida von Meysenbug és Anna Dosztojevszkaja Garibaldival kapcsolatos emlékeinek kora – más szóval: „tárgyidőszaka” – közé esnek azok a dél-itáliai függetlenségi harcok, amelyekben Cesare Abba is részt vett. Garibaldi „büszke” arca „Mózesre, a harcos Jézusra és Nagy Károlyra” emlékeztette a jó írói vénájú, de olykor túlzásokra is hajlamos szabadságharcost. „Győzelmet arat már pusztá tekintetével is!”¹⁷ Mindez már Garibaldi fokozhatatlan glorifikálása, sőt istenítése.

Nem kétséges, hogy a magyar írók közül Füsi József ábrázolja a leggazdagabban és a legárnyaltabban Garibaldi alakját, külső megjelenését. Nemcsak a lényegre fókuszál, hanem föl is oldja, szervesen bele is illeszti azt elbeszélésének szövetébe. Az olvasónak lehetősége nyílik rá, hogy szinte ugyanúgy lássa és hallja Garibaldit, mint Nuvolari kapitány vagy mint a palermói királyi palota terén álldogáló öreg néni. Füsi könyvében Garibaldi nem földön járó istenség, hanem rendkívüli képességekkel megáldott és azokkal élni is tudó ember. Mindezt alátámasztják olyan jó szemű asszonyok idézett megfigyelései, mint a Malwida von Meysenbugé és az Anna Dosztojevszkájáé. A Füsi József könyvéből vett szemelvényekből érzékelhető az is, hogy nála koherens ötvözetet alkot az alakfestés és a jellemrajz, az egyéniség külső és belső valójának egységes ábrázolása, röviden: a leírás és az elbeszélés. Koránt sincs ilyen szintézis Murányi-Kovács Endre és Kovai Lőrinc könyveiben. Ebből fakad regényeikben a tolakodóan tendenciózus heroizálás és írásmódjuk retorikussága. Éber Nándor ezredes (alias Ferdinand Eber, a londoni *Times* tudósítója) „megbűvölten nézte (ti. Garibaldi – É. Cs.) egyszerűségét. Az arcából sugárzó hitet, az egész testéből áramló erőt” – írja Murányi-Kovács Endre. S még előtte: „valamennyien megcsodálhatták Garibaldi tündöklő ötletességét, rugalmasságát, amellyel szicíliai hadjáratát vezette.”¹⁸

A világirodalom képviselői közül különösen négyen – s ők mintegy háttérül szolgálnak e tekintetben a magyar irodalomhoz – kerültek közel Garibaldihoz. Haladjunk az ezt bizonyító dokumentumok megírásának vagy megjelenésének sorrendjében. Idősebb Alexandre Dumas Itáliában írta és jelentette meg a *Garibaldi emlékiratai* (1860) és a *garibaldisták* (1861) című munkáit. Alekszandr Ivanovics Herzen 1868. március 10-én illesztette az utolsó bejegyzéseket az *Emlékek és elmékedések* című, leghíresebb hagyatékához, amelyben Garibaldi neve is többször előfordul.¹⁹ Victor Hugo 1885-ben hunyt el. Két évvel később kertültek ki a nyomdából visszaemlékezései, *Ezt láttam* címmel. Figyelmet érdemel 1871. február 12-i följegyzése: azon a napon ült össze Bordeaux-ban a Harmadik Köztársaság első Nemzetgyűlése. „Azt hiszem, Louis Blanc lesz Párizs első képviselője. Helyesebbnek tartottam volna, ha Garibaldit választják meg első helyen.”²⁰ A négy nappal későbbi eredménylista valóban Louis Blanc győzelmét hozta; Victor Hugo végzett a második, míg Garibaldi a harmadik helyen. Ide kívánczik, hogy ő aratta az egyetlen győzelmet a Második Császárságot megtámadó Poroszországgal szemben.

„Garibaldi népi hős volt – magyarázta Füsi József a vonaton Tranquillo tanító úrnak –, és mi nagyon szeretjük a népi hősokeket.”²¹ Ez igaz, de talán még inkább érvényes Gorkijra. Garibaldi születésének centenáriuma – tehát 1907-ben – Rómában megjelent egy reprezentatív igényű antológia, amelyben Makszim Gorkij cikke is helyet kapott. „Tizenhárom éves voltam, amikor először hallottam ezt a nagy és szent nevet.” Így hangzik Gorkij tisztelgő írásának első mondata, és ide illik az utolsó előtti is. „Később sokat olvastam még Garibaldiról, Olaszország titánjáról.”²² Gorkij később – valamikor 1916 decemberének végén vagy 1917 januárjának elején – arra is komolyan gondolt, hogy a nagy háborúban nemcsak testi, hanem lelki és szellemi ínséget is szenvedő orosz ifjúságnak követésre, a rajongásig menően tisztelhető eszményképekre van szüksége. „Nagyon kérem Önt – fordult tervének megvalósulása érdekében Romain Rolland-hoz –, írja meg Beethoven életrajzát a gyermekek számára. Egyidejűleg H. G. Wellshez fordulok azzal a kéréssel, hogy írja meg Edison élettörténetét, Fridtjof Nansen Kolumbusz Kristóf életét írja meg, én Garibaldi életét, Bialik héber költő Mózes életét stb.”²³ Az 1917 februárjában kezdődő radikális politikai és társadalmi változások, súlyosbodó betegsége és gyógykezelése, más irányú irodalmi-publicisztikai munkálkodása és közéleti elfoglaltságai nem tették lehetővé, hogy Gorkij megvalósítsa Garibaldival kapcsolatos elképzelését.

Dumas és Hugo kortársának, „a legnagyobb magyar mesemondónak” milyen meséjemeserészlete vagy utalása található életművében Garibaldiról vagy a garibaldistákról? Természetesen a rendkívül sokat alkotó Jókai Móra gondolunk, akinek tollából – *A kőszívű ember fiaival* egyazon évben – 1869-ben jelent meg könyv alakban a *Szerelem bolondjai*. Történt, hogy a második „bolond” – *Aki egy királynéba szerelmes* – túlfűtött rajongásában „elfutott hajdani meggyőződéseitől, bölcs rokonaitól, vagyona egy részétől, ép eszétől és rövid ifjúságától. Legelőször is tehát elfutott az olaszok iránti szimpátiáitól: ha ők Garibaldit imádják, ő Croccót imádjá”.²⁴ Majd 1875-ben megjelent az *Enyim, tied, övé* című regénye, amelynek egyik fejezete (*Éjszarki felfedezések*) úgy kezdődik, hogy Áldorfai Ince – nem mellékesen: a világsi fegyverletétel után emigrációba kényszerülő katona –, az amerikai polgárháború egyik érdemdús tábornoka és dandárparancsnoka, a harcok végeztével az Egyesült Államokból hazatért pénzével Pestre. Első itthoni éjszakáján valaki – valószínűleg egyike azoknak, akik tízezer olasz puskával együtt várták őt – „Éljen Garibaldi!” kiáltással ébresztette álmából. Másnap reggelre már a budai várba rendelte föl „Őexcellenciája”, aki – az immáron alkotmányos Monarchia mindennapi és az „amerikás” obszitos éjjeli nyugalma érdekében – azonnali hatállyal Prágába internálta Áldorfai Incét.²⁵ Időrendben e két mű közé esik a *Fekete gyémántok* (1870), amelynek a *Két gyermek* című fejezetében egy ide kapcsolódó információt tud meg a figyelmes olvasó. Nevezetesen azt, hogy a főhős nő Evelina „rég kedvenc bohó pajtása”, egy Belényi Árpád nevű zongorista, Garibaldi lelkes híve. Méghozzá oly mértékben, hogy a mellénye alatt mindenkor vörös inget visel. Garibaldi seregébe is beállt volna, ha szegény szerencsétlen édesanyjáról nem kellene gondoskodnia.²⁶ Jókai Garibaldija tehát távoli „titán”. Megjelenített magyar hívei mindannyian marginális figurák; ha pedig elutasítják őt, nem elvi alapon teszik.

Az *Enyim, tied, övé* (1875) után néhány évvel debütált a magyar irodalmi életben első kötetével a másik nagy mesélő: Mikszáth Kálmán. *A tót atyafiak* először 1881-ben jelent meg. A gyűjtemény nyitónovellája *Az aranykisasszony*. Első fejezetében – a címét idézve – „Csutkás tanár úr és Luppán Demeter úr bemutatattik a nyájas olvasónak”. A borisz-

szá Csutkás tanár úr gyakorta emlegetett visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy Petőfi Sándor apja, a „boglyas Petrovics ott lakott a líceum fölötti hegyen az öreg Muszurnál, a kamarai hajdúnál, akinek nemrég jött meg a fia Olaszországból, a légiótól, honnan kitüntetésül vizit-kártyára ragasztva egy darab tépést hozott abból a rongyból, mellyel a megsebesült Garibaldi véres lábát borogatták. Micsoda? Hát lehet ennél különb érdemrend? Vagy van-e Garibaldinál nagyobb hős akár az ó-, akár az új-világ történetében?”²⁷ Ez Csutkás tanár úr megingathatatlan meggyőződése.

Belényi Árpád csak szeretett volna, a kamarai hajdú fia viszont be is állt Garibaldi zászlaja alá. Ezt tette Török Pali (Paolo Török), azaz „Garibaldi dobosa” is Murányi-Kovács Endre ifjúsági regényében. És így cselekedett Hübele Balázs is, *A délibábok hőse* (1872), Arany László – Arany János csöppet sem Herbert-szerű fia – költői elbeszélésében.

*S volt lelkesülés, éljen, hurrah, víva!
A nép lerázta a fojtó igát,
Mint földühített bika, vérre síva,
S nem tartja többé vissza semmi gát;
Harcz harc után tűzzel, vassal kivíva,
Vár vár után adotta meg magát,
Bosco maradvány-sergét visszahúzza,
S hódol Palermo, Messin, Syracusa.*

*S most át Calabriába, győzelemmel! –
Sergök növekszik, mint az áradat,
Egy-egy hazát hord keblén minden ember,
Dicső napok, magasztos pillanat!
Balázs előtt, vérmes prophéta-szemmel,
Nápoly, Velence, Róma, mind szabad, –
Képzelve száll, mint gyors röptű madár,
Nincs már előtte sem gát, sem határ.*

*Átszáll az Adrián, Álpok tetőin,
Hazája síkján s a Kárpátokon,
A Visztulának szél-termő mezőin,
Át tengeren, pusztán és hegy-fokon,
És szerte mindenütt Európa földin
Az eszme terjed, íge megfogon,
Szabadság napja süt minden határra,
S még muszka-földre is jut egy sugára.*

*Lát hősi népeket, jármot ledobva,
Szétverni elnyomóik vén hadát,
S egy szent ügyért, együtt fegyvert ragadva,
Kivívni a legvégső nagy csatát,
És ember embert többé nem tapodva,
Mindent igazság, mindent jog hat át.*

*S leszen szabadság, örökig menő...
– Hahó Balázs, van itt még bökkenő.*

*Van bökkenő; s míg hévvel ők buzognak,
Az ifju had s az ifjabb ősz vezér,
S örülnek a holnapra várt tuzoknak:
Van, ki nem adja verebét ezér’;
Sok kishitű, kik csak lépést mozognak,
S nézik, ha nincs-e utjokon veszély –
Szóval, Balázs szerint, a sok filiszter,
A parliment, kormány s Cavour miniszter.*

*S míg ő legyőzné már a fél világot,
Ezek egyszerre azt mondják: megállj! –
És tétlenül hever sergők soká ott,
Míg jön, nyakukra ül az új király.
S a harcz helyett, miért szívök sovárgott,
Rest béke örvén nő a lomha máj,
Marad nyakán a népnek régi járma,
S eloszlik a rajongók édes álma.*

*Ott honfi honfival már meghasonlik,
Az agg hős búsan Caprerába tér,
Csapatja, mint jámbor nyáj, szerte bomlik,
Lehül a hirtelen itáli vér,
Ki merre lát, mind százfelé iramlík,
Remény, dicsőség kurtán véget ér...^{’28}*

„Boldogtalan népek, akik az idegentől várjátok boldogulástokat!” – írta volt Garibaldi.²⁹ Miért csalta meg Hübele Balázst vagy az itthoniakat – például az Áldorfai Ince pesti szállásának ablaka alatt Garibaldit éjlenzőt – a magyar, sőt a világszabadság közelgő és Garibaldi vezérletével történő eljövételével kapcsolatos előérzet? Minél nagyobb az óhajlás és minél kisebb annak realitása, annál bizonyosabb a reménybeli megcsalás. Például Herzen is igen óhajtotta a világ és benne az orosz nép szabadságát, csakhogy őt – ellentétben a Hübele Balázsokkal – sohasem tévesztette meg a társadalmi és politikai realitás. „Bismarck gróf, most önön a sor! Ti pedig, Mazzini, Garibaldi, utolsó szent életű férfiak, utolsó mohikánok, fonjátok össze karotokat, pihenjete meg! Most nincs szükség rátok. Megtettétek, amit tehettetek. Most adjátok át a helyet az eszte-lenségnek, a vér dühöngésének, amelybe vagy Európa, vagy a reakció pusztul bele. Nos, mihez fogtok kezdeni a száz köztársaságpártival és önkénteseitekkel, és azzal a két-három ládányi csempészfegyverrel? Ma millió innen, millió onnan, szuronyokkal és puskákkal. Mostantól tová, tengerré dagad a vérfolyó, hegygé emelkednek a holt-testek... ott pedig tifusz, éhség, tűzvész és pusztaság. Ó, konzervatív uraságok, önök még olyan vérszegény köztársaságot sem akartak, mint a februári, és nem akartak olyan megédesített demokráciát sem, amelyet Lamartine cukrász kínált föl. Nem kellett

1 tudomány és társadalom

önöknek sem a sztoikus Mazzini, sem a hős Garibaldi. Önöknek a *rend* kellett.”³⁰ (Genf, 1867. december 31.)

És milyen az, amikor az ember – nota bene: a másokért felelősséget érző katonai-politikai vezető – „hatodik” érzéke helyesen működik? Ezt a kérdést azért tesszük föl most, mert az előérzet szerepét és titkát számunkra éppen Garibaldi írta körül – meglepő módon – poétikusan filozofikus formában. „Értelmünkön kívül van valami lényünkben, amit nem tudunk pontosan meghatározni, nem tudunk megmagyarázni, de létezik, és még olyan zavaros megnyilatkozása is jövendölésszámba vehető, akárhogy is értsük ezt a szót: jövendölésszámba, amely örömet vagy keserűséget hoz nekünk. Talán az a végtelenül kicsiny szikra, amely a Végtelenből lobbant ki és nyomorult, de mint a Végtelen, úgy halhatatlan lényünkben lakik, érzi előre – érzékeink valóságos kapcsolatain túl és látásunk erejét is meghaladóan – az eseményeket.”³¹ Arany László és később (1950) Márai Sándor – más szavakkal megmagyarázva – tudták azt, amit a Hübele Balázsok nem tudtak, vagy nem akartak tudomásul venni. Cavour „megvalósította, amire Dante óta minden olasz vágyakozott – az olasz Egységet –, s aztán nagy erővel értett hozzá, hogy e vállalkozásban fontos segítőtársát, Garibaldit, a győzelem pillanatában félretolja. Garibaldi a nép szemében hős volt... de Cavour tudta, hogy a hősök pillanata múló, sietősen félre kell állítani őket – a vérpadra vagy a Pantheonba –, s rögtön meg kell szervezni az adózást és az utépitést, máskülönben a győzelem múló értékű. Ezért volt Cavour piemonti: tehát az értelmével francia és a szívével olasz.”³² De Hübele Balázs és ifjú Török Pál, Nuvolari kapitány és Cesare Abba, s rajtuk kívül még nagyon sok neves és névtelen, olasz és magyar ember tudja azt amit Juhász Gyula egyik hírlapi cikkében fogalmazott meg 1920. április 11-én. „Garibaldi neve a dicsőség el nem hervadó koszorújában örökre összefonódott Klapka, Kossuth és Türr István nevével, akik közös hősei lettek Brutus és Rákóczi nemzetének.”³³ A történészekon kívül a magyar emberek, írók és költők, publicisták és népdalszerzők közül számosan odafigyeltek az élő és elhunyt Garibaldira. Olyannyira, hogy ez a megkülönböztetett érdeklődés még legkisebbik fiára: Ricciotti Garibaldira is átöröklődött. Ady Endre (1906) és Kosztolányi Dezső (1924) újságtudósításaira gondolunk.³⁴ Gondolatmenetünkéből remélhetőleg kiviláglott, hogy Garibaldi és harcának ábrázolása a magyar irodalomban sajátosan kettős arculatot mutat. Egyfelől egy tendenciózus heroizálást, amely kezdetben az 1848/49-es szabadságharc leverése utáni reménykedésből, majd másodsorban – éppen száz év múlva – az 1948/49-es, párhierarchiájú, álamosított és ennek okán az abszolúte visszajára fordult népi forradalmiságból fakadt (Murányi-Kovács Endre, Kovai Lőrinc). Másfelől megtalálható ebben az irodalmi monumentumban az a mértéktartó szkepszis, amely vagy a kiegyezés korának kompromisszumában gyökerezik (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán); vagy pedig az autonóm és citoyen mentalitásban (Arany László, Márai Sándor, Füsi József). Azonban így kerek a világ, így kerek a magyar irodalom és benne írástudóink Garibaldi-képe. Az a gazdagnak mondható kép, amely éppen a maga összetettségében tanulságos, szavakból épített emlékmű.

Jegyzetek

¹ Giuseppe Cesare Abba (1838-1910) 1866 után irodalmat tanított egy faenzai gimnáziumban, majd iskolaigazgatóként működött Bresciában. Maradandó műve első kiadásának (1880) eredeti címe: *Noterelle di uno dei Mille edite dopo vent' anni* (Az Ezrek egyikének húsz év után kiadott jegyzetkái). A végleges változat 1891-ben jelent meg, megváltozott címmel: *Da Quarto al Voltorno. Noterelle di uno dei Mille* (Quartótól Volturnóig. Az Ezrek egyikének jegyzetkái). Abba művét Telegdi Polgár István fordította magyarra: *Garibaldi seregében* címmel (Európa Könyvkiadó, 1960).

² Példaként utalok a magyar szabadságharcosok olaszországi szerepének indoklására (76-77. o.), Tüköry Lajos temetésének elbeszélésére (126-129. o.) és Türr István jellemzésére (211-212. o.). Az írók közül Abba könyvében színrelép De Amicis (17-18, 53. o.), idősebbik Dumas (157. o.) és Ippolito Nievo (77, 136. o.); továbbá utalás történik Byronra (23. o.) és Manzoni-ra (111. o.).

³ Cesare Abba: *Garibaldi seregében*, Európa Könyvkiadó, 1960. 49. o.

⁴ A Garibaldi halálhíre által kiváltott hatásról, illetőleg Garibaldi 1874/75-ös római és 1849. júliusi *san marinoi* tartózkodásáról érdekes adatokat közöl emlékirataiban *Malwida von Meysenbug: Nagy emberekre emlékezem*, válogatta: Fehér Imréné, Gondolat Könyvkiadó, 1964. 258-262. és 296-298. o.

⁵ Idézi: *A magyar irodalom története 1945-1975. III/2. kötet: A próza és a dráma*, szerkesztette: Béládi Miklós és Rónay László, Akadémiai Kiadó, 1990. 906. o.

⁶ Füsi József: *Tengeri szél. Itáliai útirajz*, Magvető Könyvkiadó, 1959. 5. o.

⁷ Uo. 11. o.

⁸ Uo. 86. o. (Kiemelés tőlem: É. Cs.)

⁹ V.ö: Füsi József: *Búcsúszom*, Garibaldi, Magvető Könyvkiadó, 1961. 14-15. o.

¹⁰ V.ö: Kovai Lőrinc: *Aki a napba néz*, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982. 7. és 50. o.

¹¹ Uo. 209. és 226. o.

¹² Murányi-Kovács Endre: *Garibaldi dobosa*, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1961. 353-354. és 363. o.

¹³ Füsi József: *Búcsúszom*, Garibaldi, i.m. 48. és 115. o.

¹⁴ Uo. 40. o.

¹⁵ *Malwida von Meysenbug: Nagy emberekre emlékezem*, i.m. 134. o. (Aurora)

¹⁶ Anna Dosztojevszkaja: *Emlékeim*, Európa Könyvkiadó, 1989. 178. o. (Kiemelés tőlem: É. Cs.) (Emlékezések)

¹⁷ Cesare Abba: *Garibaldi seregében*, i.m. 208. o.

¹⁸ Murányi-Kovács Endre: *Garibaldi dobosa*, i.m. 374-375. o.

¹⁹ V.ö: Alekszandr Ivanovics Herzen: *Emlékek és elmékedések. Szemelvények*, válogatta: Zöldhelyi Zsuzsa, Európa Könyvkiadó, 1988. 325-326, 452-453. és 504. o. (Emlékezések)

²⁰ Victor Hugo: *Ezt láttam*, Európa Könyvkiadó, 1969. 492. o.

²¹ Füsi József: *Tengeri szél. Itáliai útirajz*, i.m. 12. o.

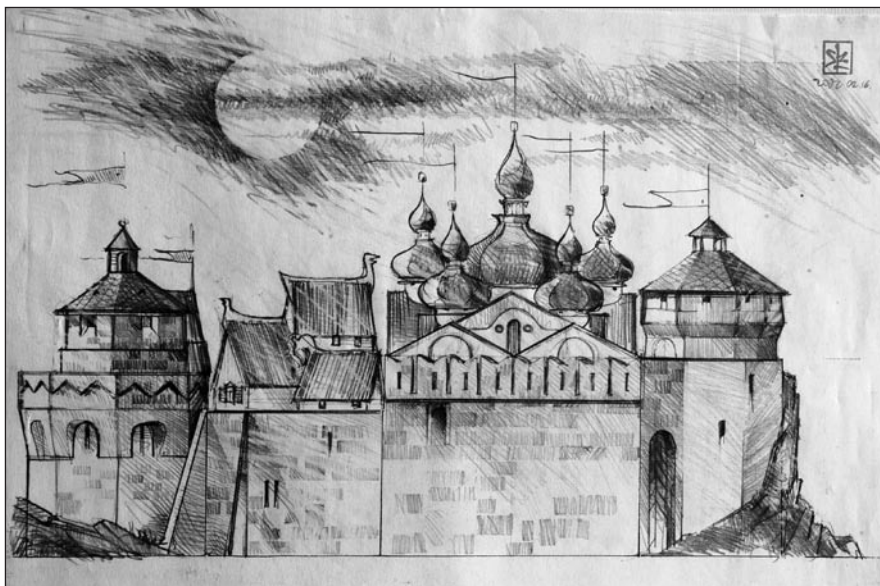
²² Makszim Gorkij: *Amikor először hallottam Garibaldiról*, in: *Cikkek, tanulmányok*, Európa Könyvkiadó, 1964. I. kötet: 1895-1930., 100. és 101. o. (Gorkij művei, 18. kötet)

²³ Makszim Gorkij: *Romain Rolland-nak*, in: *Levelek 1889-1936*. Európa Könyvkiadó, 1965. 66. o. (Gorkij művei, 20. kötet)

1 tudomány és társadalom

- ²⁴ Jókai Mór: *Szerelmem bolondjai*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 31. o. (Jókai Mór válogatott művei)
- ²⁵ V.ö: Jókai Mór: *Enyim, tied, övé*, Unikornis Kiadó, 1992. II. kötet, 70-71. o. (Jókai Mór munkái, 5. kötet)
- ²⁶ Jókai Mór: *Fekete gyémántok*, Akadémiai Kiadó, 1964. II. kötet, 150. o. (Jókai összes művei. Regények, 21. kötet)
- ²⁷ Mikszáth Kálmán: *A tót atyafiak*, in: *A tót atyafiak. A jó palócok*. Unikornis Kiadó, 1993. 18. o. (*A magyar próza klasszikusai*, 1. kötet)
- ²⁸ Arany László: *A délibábok hőse*, in: *Arany László munkái*, Franklin-Társulat, 1904. 78-80. o. (*Magyar Remekírók*) – Talán nem alaptalanul feltételezzük, hogy az idézett sorok is ihlették Lászlóffy Aladár: *Mutánsok, hősök, csenevészek* című versét, amely a *Kortárs* 2003. márciusi számában jelent meg először.
- ²⁹ Giuseppe Garibaldi válogatott írásai, összeállította: Sallay Géza, Művelt Nép Könyvkiadó, 1955. 131. o.
- ³⁰ Alekszandr Ivanovics Herzen: *Emlékek és elmélkedések*. Szemelvények, i.m. 577. o.
- ³¹ Giuseppe Garibaldi válogatott írásai, i.m. 99. o.
- ³² Márai Sándor: *Napló 1945-1957*, Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990. 141. o. (Márai Sándor művei)
- ³³ Juhász Gyula: *Népek, ha találkoznak...*, in: *Prózai írások 1918-1922*, Akadémiai Kiadó, 1969. 293. o. (Juhász Gyula összes művei, 6. kötet)
- ³⁴ V.ö: *Ady Endre: Garibaldi fia*, in: *Ady Endre összes prózai művei*. VII. kötet, Akadémiai Kiadó, 1968. 108. o.; *Kosztolányi Dezső: Az utolsó Garibaldi temetése*. *Piros és fekete ingek*, in: *Európai képeskönyv*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 55-58. o.

Szaltán palotája (dísletterv, színes ceruzarajz 50 x 70 cm) 2002.